

ТИМЧИШИН А. М.

кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри права
та гуманітарних дисциплін
(Івано-Франківська філія
Університету «Україна»)

УДК 343.985.7:343.53:343.346

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2020.6.2.1.34>

ПРОЦЕСУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ОЦІНКИ ВИСНОВКУ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

У статті з'ясовано, що висновок експерта – це процесуальний акт, який містить опис проведених експертом досліджень та зроблені за їх результатами висновки, обґрунтовані відповіді на запитання, поставлені перед ним у дорученні сторони кримінального провадження або ухвалі суду. Розкрито механізм оцінки висновку експерта під час досудового розслідування та судового розгляду, зокрема: 1) перевірка дотримання вимог закону під час призначення та проведення експертизи, що полягає у з'ясуванні відповідей на наступні питання: чи дотримана процесуальна форма висновку експерта і наявні належні реквізити (відсутність будь-якої з частин висновку експерта ускладнює чи унеможливує його оцінку); 2) аналіз достовірності та достатності речових доказів і зразків, що досліджувалися, з точки зору використовуваних методик експертного дослідження; 3) оцінка наукової обґрунтованості експертної методики і правомірності її використання; 4) встановлення повноти та всебічності висновку; 5) оцінка логічної обґрунтованості перебігу і результатів експертного дослідження, що здійснюється шляхом аналізу послідовності стадій дослідження, логічної обумовленості цієї послідовності, обґрунтованості висновків проміжними результатами; 6) перевірка належності результатів експертного дослідження до кримінального провадження (тобто їх доказового значення), під якою розуміють зв'язок з предметом доказування й іншими обставинами, встановлення яких потрібне для досягнення мети судочинства; 7) перевірка відповідності висновку експерта наявним у кримінальному провадженні доказам.

Судова експертиза є однією з основних форм використання в судочинстві спеціальних знань, коли експертом відповідно до закону проводиться науково-обґрунтоване дослідження поданих слідчим об'єктів з метою встановлення фактичних даних, що мають значення для кримінального провадження. За результатами оцінки висновку експерта слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд можуть прийняти такі рішення: а) визнати висновок експерта достатньо повним, належним, допустимим і достовірним (при цьому виклик і допит експерта не потрібні); б) визнати висновок експерта з судової експертизи недостатньо повним (для його роз'яснення можливий допит експерта в порядку ч. 3 ст. 95 та ст. 356 КПК України); в) визнати, що виник сумнів в обґрунтованості висновку експерта і призначити повторну судову експертизу.

Ключові слова: спеціальні знання; кримінальне судочинство; кримінальне провадження; судова експертиза; оцінка висновку.

Tymchyshyn A. M. Procedural features of assessment of the forensic examination conclusion

The article clarifies that the expert's opinion is a procedural act that contains a description of the research carried out by the expert and the conclusions drawn based on their results, substantiated answers to the questions posed to him in the instructions of the parties to the criminal proceedings or the court's decision. The mechanism for evaluating an expert's opinion during a pre-trial investigation and trial is disclosed, in particular: 1) verification of compliance with the requirements of the law during the appointment and conduct of an expert opinion, which consists in clarifying the answers to the following questions: whether the procedural form of the expert's opinion is followed and the appropriate details are available (the absence of any of the parts of the expert's opinion makes it difficult or impossible to evaluate it); 2) analysis of the reliability and sufficiency of physical evidence and samples that were examined, from the point of view of the used methods of expert research; 3) assessment of the scientific validity of the expert methodology and the legality of its use; 4) establishing the completeness and comprehensiveness of the conclusion; 5) assessment of the logical validity of the course and results of the expert study, which is carried out by analyzing the sequence of research stages, the logical conditioning of this sequence, the validity of conclusions based on intermediate results; 6) verification of the appropriateness of the results of expert research to criminal proceedings (that is, their probative value), which is understood as the connection with the subject of evidence and other circumstances, the establishment of which is necessary to achieve the goal of the proceedings; 7) verification of the conformity of the expert's opinion with the evidence available in the criminal proceedings.

Forensic examination is one of the main forms of the use of special knowledge in judicial proceedings, when an expert, in accordance with the law, conducts a scientifically based study of the objects submitted to the investigator in order to establish factual data relevant to criminal proceedings. Based on the results of the assessment of the expert's opinion, the investigator, prosecutor, investigating judge, court can make the following decisions: a) recognize the expert's opinion as sufficiently complete, proper, admissible and reliable (at the same time, summoning and questioning of the expert are not required); b) to recognize the conclusion of the forensic expert as insufficiently complete (for its clarification, the expert may be interrogated in accordance with Part 3 of Article 95 and Article 356 of the Criminal Procedure Code of Ukraine); c) admit that there is a doubt about the validity of the expert's opinion and appoint a second forensic examination.

Key words: *special knowledge; criminal justice; criminal proceedings; forensic examination; evaluation of the conclusion*

В умовах демократизації кримінального процесу, становлення судової реформи, зростає роль висновку експерта як джерела доказу. Особливого значення для розслідування кримінальних правопорушень набуває істотне розширення доказової бази за рахунок використання спеціальних знань.

Відповідно до Кримінального процесуального кодексу (КПК) України одним із завдань кримінального провадження, визначених ст. 2 КПК України, виступає забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура [1]. Відповідно до ч. 1 ст. 101 КПК України висновок експерта – це докладний опис проведених експертом досліджень та зро-

блені за їх результатами висновки, обґрунтовані відповіді на запитання, поставлені особою, яка залучила експерта, або слідчим суддею чи судом, що доручив проведення експертизи [1].

Основними ознаками висновку експерта є: його письмова форма, підготовка особою, що володіє спеціальними знаннями та включений до реєстру атестованих експертів, передбачений законом порядок призначення, проведення такого дослідження та оформлення його результатів. У цьому аспекті, варто підтримати В. Г. Гончаренка про важливість висновку експерта: «... оскільки в ньому зосереджена передова наукова думка і багаторазово перевірений досвід професіоналів. Тому, не дивлячись на те, що в нашому кримінальному процесі жоден доказ не має наперед встановленої сили, під час оцінки доказів суб'єктами доказування висновку експерта мимоволі надається особливе значення, висловлюється особлива довіра» [2, с. 2].

Як зазначають вчені-процесуалісти, оцінка доказів є розумовою (логічною) діяльністю суб'єктів сторони обвинувачення, яка полягає в тому, що вони за своїм внутрішнім переконанням, яке ґрунтується на всебічному, повному й неупередженому дослідженні усіх обставин кримінального провадження, керуючись законом, оцінюють кожний доказ з точки зору належності, допустимості, достовірності, а сукупність зібраних доказів – з точки зору достатності та взаємозв'язку, з метою прийняття відповідного процесуального рішення [3, с. 125].

Висновок експерта оцінюється на основі загальних принципів оцінки доказів, як окремо, так і в сукупності з іншими доказами. На практиці досить поширена надмірна довіра до висновку експерта, завищена оцінка його доказового значення. Проте висновок експерта, як і будь-який інший доказ, може виявитися сумнівним чи неправильним з різних причин. Експертів можуть бути надані неправильні вихідні дані, може виявитися недостатньо надійною використана ним методика, або може мати місце експертна помилка. Саме тому, висновок експерта повинен підлягати ретельній оцінці. Переоцінка доказового значення висновку експерта призводить до слідчих помилок, прийняття неправильного рішення у кримінальному провадженні, яке підлягає зміні, або скасуванню.

Висновок експерта виступає результатом використання спеціальних знань, якими володіє експерт. Виходячи зі змісту ч. 2 ст. 101 КПК України, висновок експерта має ґрунтуватися на його наукових, технічних або інших спеціальних знаннях [1]. Він є самостійним джерелом доказів у кримінальному провадженні, а, де-коли і єдиним джерелом доказів, що істотно підвищує відповідальність експертів за дачу об'єктивного і науково-обґрунтованого висновку з питань, що відносяться до їхньої компетенції. Результати судової експертизи фіксуються відповідно до встановленого законом процесуального порядку і оформляються відповідно до вимог ст. ст. 101, 102 КПК України.

На думку С. М. Стахівського «...Вірна оцінка висновку експерта призводить до таких процесуально-правових ознак як: допустимість, належність, достовірність та достатність у кримінальному провадженні» [4, с. 52].

У свою чергу О. В. Целуйко зазначив, що об'єктивно і правильно оцінити висновок експерта слідчий може лише за умови усебічної перевірки висновку з точки зору об'єктивності, незацікавленості у провадженні і компетентності експерта, повноти і доброякісності досліджених ними матеріалів, достовірності вихідних даних, покладених ним в основу висновку, повноти проведення експертом досліджень, наукової обґрунтованості застосованої ним методики, її придатності для вирішення конкретного питання і правильності її застосування [5].

Водночас, вимога щодо правильності самого висновку судового експерта спрямована на вирішення завдань кримінального судочинства, до яких у ст. 2 КПК України віднесені охорона прав та законних інтересів фізичних і юридичних осіб, які беруть в ньому участь, а також швидке і повне розкриття кримінальних правопорушень, викриття винних та забезпечення правильного застосування закону з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності і жоден невинний не був покараний.

Логічна несуперечливість оцінюється шляхом вивчення всього ходу проведеного дослідження, логічної обґрунтованості кінцевих висновків проміжними результатами.

Процес оцінки тут здійснюється на основі законів формальної логіки, які реалізуються за допомогою таких прийомів і методів, як індукція і дедукція, аналіз і синтез, абстрагування, узагальнення тощо.

Істинність висновків є не що інше, як правильне, адекватне відображення суб'єктом (експертом), що пізнає, результатів проведеного дослідження та проміжних висновків, що повністю вичерпують предмет пізнання. Критерієм істинності, як відомо, є практика. Проте, експертна практика характеризується не тільки пізнавальною, а й розумовою діяльністю, а також наявністю набутого досвіду, впливом суспільної практики на формування внутрішніх установок експерта тощо, що дає змогу під час оцінки експертом висновків визначити кореляцію і достатність ознак, що характеризують досліджуваний об'єкт і відображають його зміст.

П. І. Репешко відмічає, що у правозастосовній практиці відповідність висновку судової експертизи критерію об'єктивності сприяє реалізації при здійсненні правосуддя визначених у ст. 129 Конституції України основних засад судочинства, серед яких слід виділити законність, рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом, забезпечення доведеності вини, змагальність сторін та свободу в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості [6, с. 36–39]. Крім того, оцінка містить і прогностичну складову, пов'язану зі встановленням ролі висновку експерта у провадженні, а також можливості подальшого використання інформації, що у ньому міститься.

Інакше кажучи, оцінити висновок експерта – значить встановити його відповідність певним вимогам. Оцінка висновку експерта передусь його використанню в процесі розслідування кримінальних правопорушень.

Принцип повноти оцінки передбачає необхідність оцінювати усі частини висновку експерта окремо і в сукупності. Необхідно зазначити, що мета оцінки висновку експерта, як логічного і розумового процесу, полягає у встановленні: додержання вимог законності під час призначення та проведення судової експертизи; правосуб'єктності, компетенції і компетентності експерта; обґрунтованості і вмотивованості висновків; достовірності встановлених фактичних даних; узгодженості висновку експерта з іншими доказами у провадженні.

Що стосується суб'єктів оцінки висновку судової експертизи, то така діяльність може здійснюватися на трьох рівнях: перший – рівень самого експерта який провів експертизу, оформив її у межах «висновку експерта»; другий – розпорядчі функції керівника експертної установи, який зобов'язаний контролювати строки і якість проведеного експертом дослідження; третій – слідчим, прокурором, слідчим суддею.

Основні елементи такої оцінки передбачені ст. 93 КПК України, а обов'язковість оцінювання висновків судової експертизи регламентується ст. 94 КПК України, в якій і визнається сутність оцінювання доказів.

Під час проведеного нами анкетування слідчих, останні вказали на такі способи оцінки висновку судової експертизи: вивчали вступну частину і висновки – 53,3 %; вивчали весь висновок експерта і співставляли з матеріалами кримінального провадження – 10 %; вивчав весь висновок і аналізували його зміст – 17,5 %; шляхом вивчення спеціальної літератури – 2,5 %; консультувалися зі спеціалістом – 16,7 %.

За способом утворення висновку експерта відрізняється від інших доказів, позаяк: а) окремі суб'єкти сторони обвинувачення (слідчий, суд) не приймають участі в безпосередньому проведеному експертних досліджень; б) експерт самостійно проводить дослідження, при цьому використовує спеціальні знання; в) у висновку експертом встановлюються доказові факти; г) висновок експерта складається у межах його компетенції та поставлених перед ним запитань; ґ) висновок експерта повинен ґрунтуватися на відомостях, які він сприймав безпосередньо або які стали йому відомі під час дослідження наданих йому об'єктів; д) висновок експерта являє собою вивідне знання, сформульоване на основі проведеного дослідження.

Таким чином, висновок експерта – це процесуальний акт, який містить докладний опис проведених експертом досліджень та зроблені за їх результатами висновки, обґрунтовані відповіді на запитання, поставлені перед ним у дорученні сторони кримінального провадження або ухвалі суду.

Процес утворення висновку експерта впливає на оціночне судження особи, яка здійснює розслідування кримінального правопорушення. З цього приводу З. С. Меленевська і О. О. Садченко, вірно зазначають «... оціночну діяльність значною мірою визначає об'єкт оцінки, його природа, характер, властивості й ознаки, тобто його основні параметри» [8, с. 41].

Відповідно до вимог ч. 1 ст. 94 КПК України висновок експерта підлягає оцінці з точки зору належності, допустимості, достовірності. Висновок експерта буде належним доказом у всіх випадках, коли він може бути використаний для встановлення наявності, чи відсутності обставин предмета доказування (як загального, ч. 1 ст. 94 КПК України), так і спеціального (наприклад, ст. 485 КПК України); обставин, які є фактичними підставами для прийняття окремих процесуальних рішень, обставин котрі засвідчують можливість, чи неможливість використання інших доказів [1].

Відповідно до ч. 1 ст. 86 КПК України, доказ визнається допустимим якщо він отриманий в порядку встановленому КПК України. Зміст цієї властивості В. В. Рожнова, окреслила наступним чином: 1) належний суб'єкт проведення процесуальних дій; 2) належне джерело даних, які утворюють зміст доказу; 3) належна процесуальна дія, що застосовується для одержання доказів; 4) належний порядок проведення процесуальної дії та форми фіксації її результатів [8, с. 302].

Відповідно висновок експерта буде допустимим доказом у всіх випадках, коли він: одержаний у результаті судової експертизи, що була призначена та проведена у встановленому порядку; одержаний в результаті судової експертизи при призначенні та проведенні якої були дотримані права та свободи учасників кримінального провадження; одержаний у результаті судової експертизи, під час якої досліджувалися об'єкти, що були отримані у передбаченому законом порядку; складений уповноваженим суб'єктом; складений відповідно до встановленої законом процесуальної форми (ст. 102 КПК України) [9, с. 255].

При оцінці висновку експерта має бути перевірено чи не зацікавлений експерт в результаті кримінального провадження і чи немає інших підстав для його відводу. Якщо при оцінці висновку експерта з'ясується, що він підлягав відводу, висновок позбавляється всякого доказового значення, і по тим же питанням повинна бути проведена повторна експертиза, яка доручається іншому експерту або експертам.

Крім цього, важливе значення для оцінки висновку експерта має допустимість об'єктів, які досліджувались експертом. Якщо вони будуть визнані недопустимими, то автоматично втрачає цю властивість і сам висновок. Тому, повинна бути перевірена процесуальна доброякісність об'єктів експертного дослідження. Для цього необхідно, перш за все, встановити, чи був законним спосіб їх отримання. Так, речові докази можуть бути вилучені у ході будь-якої слідчої дії (огляду, обшуку, освідчування), або представлені ким-небудь із учасників процесу чи сторонніми особами. Документи можуть бути, крім того, витребувані від установ, підприємств, організацій і службових (посадових) осіб. Повинен бути дотриманий також процесуальний порядок отримання слідчим (судом) цих об'єктів. Особливо це відноситься до отримання речових доказів у ході СРД. Якщо при цьому були допущені суттєві порушення, які ставлять під сумнів достовірність результатів слідчої дії, або обмежують права громадян, то речові докази можуть бути визнані недопустимими.

Аналіз оцінки критеріїв повноти висновку експерта і результати проведеного нами анкетування, дозволили зробити висновок про те, що особи які проводять досудове розслідування і суд, мають реальну можливість оцінити лише повноту відповідей на поставлені питання. Повнота ж опису виконаної експертом роботи, залежить від складності дослідження і застосованих методів, які в кожному конкретному випадку визначаються експертом. Багато профільність існуючих експертиз, вимагає використання різноманітних галузей знань, і ще більше утруднює процес їх оцінки, а часом робить її практично неможливою. Лише 2,5 % опитаних слідчих, в деяких випадках, намагалися використати для оцінки висновку судової експертизи спеціальну літературу.

Процесуальні порушення, виявлені під час оцінки висновку є суттєвими, якщо вони фактично відобразилися на повноті, всебічності експертного дослідження, об'єктивності

та обґрунтованості висновків. До них, на нашу думку, доцільно віднести й ті, що не вплинули на обґрунтованість висновків експерта, але відносяться до найважливіших моментів, пов'язаних із призначенням і проведенням судової експертизи.

Підлягають оцінці також наукова обґрунтованість висновку, правильність застосування конкретних методик і дозволеність їх використання експертом (наприклад, коли і ким методика рекомендована, її апробованість, наявність сучасних методик тощо).

Проведене нами анкетування слідчих показало, що останні розуміють обґрунтованість висновку судової експертизи як: логічний зв'язок між дослідженням та висновками – 53,3 %; наведення у висновку аргументів, які підтверджують висновки експерта – 24,2 %; посилання на методичну літературу, інструкції, стандарти, правила – 13,3 %; використання спеціальної термінології у висновку експерта – 9,2 %.

На нашу думку, під час оцінки висновку судової експертизи необхідно проаналізувати наступне: по-перше, чи фігурують у ньому дані, що характеризують експерта з точки зору фахівця в певній галузі знань; по-друге, чи відповідають ці спеціальні знання тим питанням, які поставлені перед експертом; по-третє, чи потрібні для вирішення цих питань спеціальні знання даного профілю; по-четверте, чи відповідають компетенції експерта, його спеціалізації ті засоби та методи, які він використовував для вирішення поставлених перед ним питань. При цьому необхідно оцінити, чи не вийшов експерт за межі своєї компетенції. У цьому контексті, зазначимо, що опитані нами слідчі, компетентність експерта оцінювали: за обґрунтованістю результатів дослідження – 41,6 %; за наявністю стажу та досвіду роботи – 23,3 %; за використанням стандартизованих методик – 5,9 %; за акредитацією експертного підрозділу за міжнародним стандартом – 5 %.

Якщо оцінка покаже, що висновки експерта необґрунтовані, обрана неналежна методика дослідження, неправильно оцінені ознаки тощо, то друга частина оцінки зводиться лише до визнання того, що цей висновок не має доказового значення. У випадках, коли недоліки виявлені не були, висновок експерта може оцінюватися з точки зору його значення для доказування. Без допомоги кваліфікованого спеціаліста важко оцінити висновок експерта, а тому необхідно бути обізнаним у судово-експертних методиках, володіти знаннями у цій галузі знань тощо.

У таких випадках перед спеціалістом ставляться наступні питання: чи забезпечували обсяг та зміст об'єктів і матеріалів, наданих експертові, можливість провести повне та всебічне їх дослідження; чи використав експерт під час дослідження об'єктів новітні досягнення науки й техніки; чи є перевіреними, апробованими і надійними методики, використані експертом; які відомі і доступні методики не були ним використані і як це відбилося на отриманих результатах; наскільки повно проведено дослідження об'єктів і матеріалів; якщо «неповно», то в чому полягає ця неповнота (наприклад, не було проведено експертного експерименту, не виявлена вся сукупність ознак, що характеризують об'єкт тощо).

Слідчий може не погодитися з висновком експерта у разі якщо: а) висновки ґрунтуються на недостатній кількості встановлених ознак; б) вивчені ознаки оцінюються неоднозначно; в) експерт не в повному обсязі застосував інструментальні методи дослідження; г) висновки ґрунтуються на дослідженні, яке експертом не проводилося; ґ) експерт дослідив не всі надані об'єкти.

Таким чином, за результатами оцінки висновку експерта сторона обвинувачення приймають такі рішення: визнати такий процесуальний документ повним, належним, допустимим і достовірним; визнати такий процесуальний документ недостатньо повним (з цієї причини можливий допит експерта в порядку ч. 3 ст. 95 та ст. 356 КПК України); не визнати такий процесуальний документ і призначити повторну експертизу.

У процесуальній доктрині в контексті оцінки висновку експерта традиційно розглядається питання про повторну і додаткову експертизу, що є процесуальним засобом перевірки оцінки проведеного дослідження. Оцінювати результати первинної і повторної експертиз необхідно в комплексі. За наявності протиріч у первинній і повторній (повторних) експертизах слідчий повинен мотивувати перевагу одного із висновків перед іншим, або призначити

нову експертизу для усунення протиріч в попередніх висновках. Зазначимо, що експерт не має права підміняти слідчого і давати оцінку доказовому значенню висновків, суб'єктивним або юридичним підставам дачі помилкового первинного висновку. Експерти, які проводять повторну експертизу, повинні оцінювати висновки первинних експертиз лише з точки зору їх наукової обґрунтованості. Типовою помилкою, що зустрічається в слідчій практиці є призначення повторної експертизи лише на тій підставі, що висновки експерта не влаштовують слідчого за формою (ймовірні), або тому що не відповідають версії, якій надає перевагу слідчий.

Підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що достовірність висновку експерта можна визнати за такими ознаками: а) безпосередність дослідження експертом об'єктів і відомостей наданих для проведення дослідження; б) повнота, всебічність та логічність перебігу результатів експертного дослідження; в) його наукова обґрунтованість; г) відповідність висновку експерта іншим доказам.

Список використаних джерел:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>
2. Гончаренко В. Г. Організаційні та правові проблеми судової експертизи в Україні. *Часопис Академії адвокатури України*. 2011. № 10 (1). С. 1–5.
3. Кримінальний процес: підручник / за заг. ред. В. В. Коваленка, Л. Д. Удалової, Д. П. Письменного. Київ: «Центр учбової літератури», 2013. 544 с.
4. Стахівський С. М. Теорія і практика кримінально-процесуального доказування: монографія. Київ, 2005. 272 с.
5. Целуйко О. В. Нормативне регулювання судової товарознавчої експертизи та експертних, товарознавчих досліджень взуття в контексті вимог Закону України «Про захист прав споживачів». *Часопис Київського університету права*. 2012. № 4. С. 148–152.
6. Репешко П. І. Щодо регламентації вимог до висновку судового експерта у законодавстві України. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Харків: Право, 2004. Вип. 4. С. 36–39.
7. Меленевська З. С., Садченко О. О. Психологічні питання оціночної діяльності експерта-почеркознавця. *Криміналістичний вісник: наук.-практ. зб. / ДНДЕКЦ МВС України; Нац. акад. внутр. справ*. Київ: ТОВ «Еліт Прінт», 2010. № 2. С. 40–47.
8. Рожнова В. В. Недопустимість доказів у кримінальному провадженні. *Юрид. часопис Нац. акад. внутр. справ*. 2013. № 1. С. 301–306.
9. Рожнова В. В. Оцінка висновку експерта у кримінальному провадженні. *Актуальні питання експертно-криміналістичного забезпечення правоохоронної діяльності: зб. матер. конф.* (Київ, 25 листоп. 2016 р.). Київ: ННІ № 2 Нац. акад. внутр. справ, 2016. С. 255–258.
10. Кримінальний процесуальний кодекс України: наук.-практ. комент. / за заг. ред. В. Г. Гончаренка, В. Т. Нора, М. Є. Шумила. Київ: Юстініан, 2012. 1224 с.

